

PAPER DETAILS

TITLE: Seyfeddin Amidî'nin Kelam Sisteminde Kat'ilik ve Zannilik Açısından Deliller

AUTHORS: Vezir HARMAN

PAGES: 129-146

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179835>

SEYFEDDİN AMİDÎ'NİN KELAM SİSTEMİNDE KAT'İLİK VE ZANNİLİK AÇISINDAN DELİLLER

-Demonstrative and Dialectical Arguments in Amidî's Theological System –

Dr.Vezir Harman

vezirharman@yahoo.com

Abstract *The most significant point Amidî emphasizes in his works is the distinction between demonstrative and dialectical/rhetorical arguments. From this he expected to ensure whether the conclusions they derived from the Holy Text to be binding or not. This method makes it difficult for people do impose the conclusions they derived from the Holy Scripture as a binding faith principle to faithful. This method will also provide us the universal and stable face of religion on the one hand and its variable and changeable one on the other.*

Key Words: *Amidî, theological method, dialectical and rhetorical arguments.*

Usûlü'd-dîn alanında Eş'ârî âlimlerinden olan Seyfeddin Âmidî, fıkıh usûlü alanında ise mütekellim usûlcülerdendir. Usulü'l-fıkhın usulu'd-dîn ile en temel ortak konu **delildir**. Âmidî'ye göre usûl, üzerine başka şeyler bina edilen, temel, esas anlamına gelir. Mesela, Yüce Allah'ı bilmek, Peygamberin risâletini bilmeye nazaran asıldır. Zira Peygamberi bilmek, Peygamberi göndereni bilme üzerine bina edilir.¹ Usûlü'd-dîn, dinin usûlü, dinin asılları, dinin delilleri demektir. Ayrıca usûlü'd-dîn tabiri, İslâmın inanç esaslarını aklı ve naklî esas olarak ispatlamayı konu edinen kelâm ilminin ismi olarak da kullanılmakta ve bu sahada yazılan bazı eserlerin adı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Âmidî'nin “Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn”² adlı eseri bu tarzda hazırlanmış eserlerdendir.

¹ Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Tahkik: Seyyid el-Cemîlî, Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrût, 1404/1984, 1/8, 3/171.

² Âmidî'nin bu eseri, felsefî kelâm döneminin ilk eserlerindendir. Usûlü'd-Dîn konularını ustalıkla bu kitapta ele almıştır. Kendi dönemine kadar ki bu alandaki görüşleri bu eserinde toplamıştır. Eserdeki konu başlıkları sırasıyla ilim, nazar yani akıl yürütme, istidlal, ma'lûm, nübüvvet, ahiret, iman, küfür kavramları ve bunlara terettüp eden hükümler ile imamet konularından oluşmaktadır. Âmidî, konuların her birinde ihtilaf ve ittifak noktalarını özetler. Muhaliflerin iddialarını sunar, inceler. Mensup olduğu âlimlerin görüşlerini dahi tahlil eder. Delillerin zayıf olanlarını beyan eder. Kendisinde konuya dair

Usûlü'l-fıkh ise fıkhın usûlü, fıkhın asılları, fıkhın delilleri demektir. Âmidî'ye göre **usûlü'l-fıkh** ise, *fıkhın delilleri, bu delillerin şer'i hükümlere delâlet yönleri ve özel meselelerde kullanılan özel delillerin ihtilâfı sırasında, tafsîlî değil icmâlî yönden, istidlâlde bulunacak kişinin nasıl davranacağı ile ilgilenen ilim dâhıdır.*³

Âmidî, usûlü'l-fıkhın, *Kelâm ilmi, Arapça ve şer'i hükümler* olmak üzere, üç sac ayağının üzerine kurulduğunu beyan etmektedir. Âmidî, daha sonra usûlü'd-dîn ve usûlü'l-fıkh ilişkisini şu sözlerle dile getirmektedir: *“Hükümlerin dayandığı delillerin, şer'an hüccet olduğunu bilmek, Yüce Allah'ı, sıfatlarını ve elçilerinin doğruluğunu bilmeye bağlıdır. Bu da ancak kelâm ilmi ile gerçekleşir. Çünkü bazı ilkeler kelâm ilminden alınmıştır. Şöyleki, fıkhın delilleri anlamına gelen usûlü'l-fıkh hakkında konuşmak, delili bilmeyi ve akıl yürütme yoluyla delilin kesin ve zannî kısımlarını bilmeyi gerekli kılar. Bütün bunlar kelâm ilmi ile uğraşan birinden öğrenilecek şeylerdendir.”*⁴

Kuran-ı Kerim'de, tevhid kelimesi temsîlî bir ağaca benzetilirken, usûl ve furû' kelimelerinin müfred halleri aynı ayet içinde kullanılmıştır. *“Görmedin mi, Yüce Allah nasıl misal getirdi? Güzel bir söz, kökü⁵ sağlam, dalları⁶ göğe yükselen bir ağaç gibidir.”*⁷ Bundan dolayı İslâm dini ile ilgili meseleler, temelde usûl ve furû' olmak üzere iki alanda incelenmektedir. Delil ve hüküm bir ağacın kök ve dallarına benzer. Bu ağacın kökleri, beslendiği ve tutunduğu delilleri temsil ederken, dalları ise hükümlerini temsil eder. İslâm dininin beslendiği ve tutunduğu yer, en temel asıl Yüce Allah'ın gönderdiği kitabı ve yarattığı akıldır. Diğer deliller bunlardan neşet etmektedir.

İbadetleri disiplene eden usûlü'l-fıkh, insanın, Yüce Allah'a ve âlemedkilere karşı nasıl davranması gerektiğini kural altına alması yönüyle usûlü'd-dîn ile sıkı bir bağa sahiptir. Bir şeyin helal mi, haram mı olduğu hakkında görüş beyan edecek olan bir fakihın son derece dikkatli olması gereken nokta Yüce Allah'a iftira durumuna düşmemesidir. Fâkih, usûlü'l-fıkh açısından bir şeyin haram olduğunu

daha güçlü deliller sunar. İlahiyât konularında genellikle akli delillerden bahsederken, ender olarak şer'î delillerden bahseder. Nübüvvet konusunda da akli izahlar ağırlıktadır. Şer'î delillerden, semiyât konularında bahseder. Çünkü Allah'ı ve elçisini kabul etmeyen birisine ayet ve hadisler ile delil getirmek kısır döngüye sebep olur. Âmidî, bu eserini Gâyetü'l-Merâm adlı eseriyle özetlemiştir.

³ Âmidî, *İhkâm*, 1/7 -8.

⁴ Âmidî, *İhkâm*, 1/9, 10; Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *Munteha's-sûl fi ilmi'l-usûl*, Tahkik: Ahmed Ferid el-Mezîdî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1424/2003, s. 8.

⁵ *asluhe*

⁶ *fer'uhe*

⁷ İbrahim, 14/24. *أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ*

söyleyince, usûlû'd-dîn açısından ahirette o fiilden dolayı Yüce Allah'ın azap edebileceğini söylemiş olmaktadır. Bununla ilgili olarak Yüce Allah, Kuran-ı Kerim'de şöyle buyurmaktadır:

“Dillerinizin uydurduğu yalana dayanarak «Bu helâldir, şu da haramdır» demeyin, çünkü Yüce Allah'a karşı yalan uydurmuş oluyorsunuz. Kuşkusuz Allah'a karşı yalan uyduranlar kurtuluşa eremezler.”⁸ Bundan dolayı delillerden hüküm beyan eden fakihin kelâmî hassasiyete sahip olarak delillerin kat'î olanlarını zannî olanlarından ayırarak bir hükme varması gerekmektedir.

Âmidî'ye göre “**delîl**, *sahih akıl yürütme ile tasdikî bir sonuca bitişik, kesin bilgiye ulaşmayı mümkün kılan şeyden ibarettir.*”⁹ Mütakellimlere göre kesin bilgiye delil denirken, zannî bilgiye ise emare denmektedir. Mütakellimlerin delil konusunda kesin bilgi arayışında olmaları dini insanların ardı arkası kesilmeyen yorum ve yargılarından koruma çabalarıdır. Dolayısıyla kelamcı, fakihleri firenleme görevini üstlenmiştir.

Âmidî, **hüccet açısından delilleri** aklî ve sem'î olmak üzere ikiye ayırmıştır. Âmidî, aklî ve sem'î delili birbirinden ayırırken delili zâtî itibariyle ele almıştır. Aklî delil, zâtından dolayı medlûle delâlet ederken; sem'î delil ise zâtından dolayı değil, vad ve ıstılahtan dolayı medlûle delâlet eder. Sem'î delil, Şârî tarafından va'zolanabileceği gibi başkası tarafından da ortaya konulmuş olabilir.¹⁰

Âmidî, aklî delil ile naklî delilleri ayrı konularda delil olarak kullanmaktadır. Naklî delilin özellikle semiyyat konularında delil olduğunu belirtmektedir. Âmidî'ye göre aklın tek başına anlayamayacağı konular vardır. Bunları bilmek naklî delillere bağlıdır. Bundan dolayı Peygamberler aklın tek başına anlayamayacağı şeyleri getirmişlerdir. Mesela, ibadet şekilleri, dinin prensipleri, insan için zararlı ve faydalı olan sözler ve fiillerin bilinmeyişi, dünya ve ahiret saadet ve şekavetine taalluk eden şeyler aklın tek başına anlayamayacağı şeylerdendir. Peygamberin bunları açıklamaya olan nispeti doktorun ilaçların özellikleri, vücûda faydalı veya zararlı oluşlarını tarif etmesi gibidir. Avamın akli bunları tek başına idrak edemez. Uzun tecrübeler sonucu bunları aklen öğrenmek mümkün olsa bile, helake ve zarara uğramaya yol açar.¹¹

⁸ Nahl, 16/116.

⁹ Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *Ebkârû'l-Efkâr fî Usûli'd-Din*, Tahkik: Ahmed Muhammed el-Mehdî, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire, 1424/2004, 1/189; *İhkâm*, 1/10.

¹⁰ Âmidî, *Ebkârû'l-Efkâr*, 1/189.

¹¹ Âmidî, Ali b. Ebi Ali Seyfuddin, *Gâyetu'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm*, Meclisu'l-A'lâ li Şuûni'l-İslâmiyye, Kâhire, 1391/1971, s. 279, 280.

Âmidî, medlûle ulaşmak açısından ise delîlleri, yalnız akıl ile bilinenler, yalnız nakil ile bilinenler, akıl ve nakil ile bilinenler olmak üzere üçe ayırmaktadır.¹² Bu üçlü taksim Bâkılânî'de ve Ebu Hüseyin el-Basrî'de de görülen bir taksimdir.¹³

A. AKLÎ DELİL

Âmidî'ye göre tüm öncülleri aklî olan sonuçlara aklî delîl denir.¹⁴ Âmidî'ye göre sadece aklî delîl ile bilinen meselelerden bazıları şunlardır: İlâhî hitap ulaşmadan önce bir Yaratıcının varlığını ve âlemin hudusunu bilmek, nübüvvetin sıhhati, cevher ve araz ile ilgili hükümleri bilmek gibi konulardır.¹⁵

Âmidî, aklî delîli mana ve şekil açısından ele almaktadır. Aklî delîlin kat'î olması için hem mana hem de şekil açısından doğru ve sahih olması gerekir. Şimdi mana açısından aklî delîlin nasıl olması gerektiğini inceleyelim.

Âmidî'ye göre aklî delîl, hem içerik hem de şekil yönünden doğru olması gerekir. Bunların her ikisi veya birisi yanlış olursa sonuç da yanlış olur. Aklî delîl, içerik açısından en az iki tasdikî mukaddimeden oluşur. İçerik bakımından bu öncüllerin, sonuçlardan daha malum olmaları ve bu öncüllerin sonuca uygun olması gerekir. Aksi halde bilinen bilinmeyen ile açıklanmış olur ki bu imkânsızdır.¹⁶ Âmidî'nin bu izahından anlaşıldığı gibi aklî delîl, bilinmeyenden bilinene ulaşma yolu değildir. Bilakis bilinenden başka bir bilinene ulaşma yoludur. Bunu yapmanın sebebi de bilginin testini gerçekleştirmektir. Bir ikna çabası ve bilginin sağlamasını yapmaktır. Fıkîhî kıyâsta da bu nokta önem arz etmektedir. Kıyâs yeni bir bilgi ortaya koymaz, sadece bilinen delillerdeki hükümleri çıkarmaya yarayan bir yoldur.

Mana açısından aklî delîlin kat'î olan öncülleri, aynı zamanda burhânî delîlleri oluşturur. Âmidî'ye göre delîlin kat'î olan öncülleri şunlardır: *Bedîhiyyat*, *Fitriyyat/Kıyâs nazarîyelerinin mukaddimleri*, *Müşahadat*, *Mücerribat*, *Hadiyyat*, *Mütevâtirat*, *Vehmiyyat fîl mahsusat*.¹⁷ Mana Açısından Aklî Delîlin Kat'î Olmayan

¹² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 4/326; *İhkâm*, 1/10, 11.

¹³ Bâkılânî, Ebu Bekir Muhammed et-Tayyib, *et-Takrîb ve'l-İrşâdî's-Sağır*, Tahkîk ve Talik: Abdulhamid b. Ali Ebu Zenid, Müessesetü'r-Risâle, 1413/1993, 1/228; Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali, *El-Mu'temed Fi Usûli'l-Fıkîh*, Tahkîk: Halil el-Mîs, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1403/1983 2/327, 328. Gazzâlî ise delilleri aklî delil, semi delil ve vad'î delil olmak üzere 3 kısma ayırmaktadır. Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, *el-Mustasfâ fî ilmi'l-usûl*, Tahkîk: Muhammed Abdusselam Abdüşşafî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1413/1993, 1/343.

¹⁴ Âmidî, *İhkâm*, 1/10, 11.

¹⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 4/326.

¹⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/190, 191.

¹⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/196; *el-Mübîn*, 92.

Öncülleri ise iknâî ve hatabî delillerden oluşur. Âmidî'ye göre delilin kat'î olmayan öncülleri ikiye ayrılır:

a. Zannî olanlar: Bunlar, zıddı olması uzak ihtimal olmasına rağmen, zıddı caiz olarak aklın onayladığı¹⁸ ve zannı galip olarak kabul ettiği öncüllerdir. Bunların fikhî konularda delil olarak kullanılabileceği, itikâdî konularda ise delil olarak kullanılamayacağı genel kabul görmüştür.¹⁹ Âmidî'ye göre delilin kesin olmayan zannî öncülleri şunlardır: Müsellemat, Meşhurat, Makbulat ve Yaşanan durum karineleri.²⁰

b. Zannî de olmayanlar: Âmidî'ye göre delilin kesin olmayan zannî de olmayan mukaddimesi muhayyelattır.²¹

Âmidî, şekil açısından aklî delilin kısımlarını İhkâm'da istidlâl çeşitleri arasında zikretmektedir. Âmidî'ye göre istidlâl çeşitlerinden biri de mantık kurallarıdır.²² Mantık, kendisine uyulduğunda zihni hatadan koruyan bir fen ve alettir. Mantık, hem mana yani içerik, hem de sûret yani şekil açısından olmak üzere iki açıdan zihni hatadan korur.²³ Âmidî, klasik mantıkta bulunan istidlâl şekillerini hem Usûl'd-dîn hem de Usûl'l-fıkh içine dâhil etmiştir.²⁴

Aristo mantığının İslâmî ilimlere "resmî" girişiyle, İslâmî ilimlerde kavâid literatürü adına gözle görülür bir "patlama" yaşandığı söylenebilir.²⁵ Sorunu önceleyici yöntemi kullanan fukaha metodunun da bir süre sonra memzuc döneme intikal etmesinde Aristo mantığının yeri de inkâr edilemez.

¹⁸ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/196; *el-Mübîn*, 93.

¹⁹ Câbirî'ye göre ise aklî alandaki konu, akide ile ilgili olduğu için, bu alanda kesin bilgi aranır. Fikhî alandaki konu ise haram ve helâl ile ilgili hükümlerin maksadı ile ilgili olduğu için zannî bilgi yeterlidir. Çünkü insan, Yüce Allah'ın maksadını anlayamaz, sadece zanna dayalı bir tercihte bulunabilir. Ancak bir işi zanna dayanarak yapmak, hiç yapmamaktan ve ibadetleri terk etmekten daha iyidir. Cabirî, ayrıca fâkihînin zannının öylesine bir zan olmayıp ölçü kabul edilen kaynaktan, kıyâslama yoluyla elde edilen işaretlere dayandığını da belirtmektedir. Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, Çeviren: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 552-553

²⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/196; *el-Mübîn*, 92.

²¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/197; *el-Mübîn*, 94.

²² Âmidî, *İhkâm*, 4/362; *Munteha's-sûl*, s. 237, 238.

²³ Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlıları*, Elis Yayınları, Ankara, 2004, s. 11.

²⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/198-206; *İhkâm*, 4/361-367.

²⁵ Hacak, Hasan, *Atomcu Evren Anlayışının İslâm Hukukuna Etkisi: Kelâm-Fıkıh İlişkisine Dâir Bir Analiz*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 189.

Âmidî, delîllerin kısımları başlığı altında özellikle tûmdengelimi işlemiştir. Hâlbuki aklî deliller 3 kısımdan oluşmaktadır: 1. Tûmdengelim, 2. Tûmevarım/İstikra, 3. Analoji/Temsîl. Âmidî'nin aklî delîlin kısımları içine sadece tûmdengelimi dâhil etmesinin sebebi, tûmdengelimin yakînî bilgi, istikrâ ve temsîlin ise zannî bilgi ifade ettiklerini savunmasıdır.

Âmidî'ye göre aklî delîl, sonuca uygun olmalıdır. Eğer aklî delîl, sonucun bir kısmına uygun olursa buna *iktirânî delîl* denir. Eğer delîl, sonucun tümüne uygun olursa buna *istisnâî delîl* denir.²⁶

a. İktirânî Delîl/Yüklemli Kıyâs: Bu delîlin 2 öncülü olması gerekir. Her öncül de 2 müfretten yani terimden oluşur. Terimlerden birine mevdu' denir ki, bu öncülün öznesidir. Terimlerden diğerine mahmul denir ki, bu da öncülün yüklemidir. Ancak terimlerden birinin 2 öncülde de ortak olarak kullanılması gerekir. Buna orta terim denir. Aristo'nun kıyâs-ı mükemmel, İslâm mantıkçılarının ise Mi'yarü'l-Ulum dedikleri birinci şekildir. Özellikle de en kesin olan birinci şeklin birinci modudur. Birinci şeklin, diğer şekillerden daha üstün olmasının bir sebebi, 2. 3. ve 4. şeklin, 1. şekle dönüştürülerek doğruluklarının ispatlanmasıdır. Âmidî'nin Ebkâr'da verdiği örnek şudur: Her insan **canlıdır**. Her **canlı** cisimdir. O halde her insan cisimdir.²⁷ Âmidî'nin İhkâm'da verdiği örnek ise şudur: Her abdest, **ibadettir**. Her **ibadet**, niyete ihtiyaç duyar. O halde her abdest niyete ihtiyaç duyar.²⁸

b. İstisnâî Delîl/Şartlı Kıyâs: Şartlı kıyâs, bitişik ve ayırık olmak üzere iki kısma ayrılır. Gazzâlî, bitişik şartlı kıyâsa mizanu't-telâzum adını vermektedir.²⁹ Âmidî'ye göre bitişik şartlı kıyâs, melzum ve lazımdan oluşur.³⁰ Bunlar arasında melzum, şartı ifade ederken; lazım ise cevabı ifade eder. Şart ve cevap arasında ya eşitlik ya da umûm-husus ilişkisi vardır. Ya cevabın şarta eşit olması gerekir ya da cevabın şarttan daha umûmî olması gerekir. Şartın cevaptan daha umûmî olması ise caiz değildir.³¹ Mesela, “eğer bu şey canlı ise, insandır” gibi, şartın cevaptan daha

²⁶ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, 1/198. Kıyâs ile ilgili deyimler tam olarak İbn Sina ile teşekkül etmiştir. İktirani ve istisnâî kıyâs ayrımı ve tanımları ilk olarak İbn Sina'ya aittir. Öncekiler iktirânî yerine yalnızca yüklemli öncüllerle yapılan kıyâslara yer verdikleri için hamlî veya cezmi; istisnâî yerine şartlı veya vazî' deyimlerini kullanmışlardır. Bkz: Durusoy, Ali, “Kıyâs maddesi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2002, 25/527.

²⁷ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, 1/199.

²⁸ Âmidî, *İhkâm*, 4/363.

²⁹ Gazzâlî, *Kıstâsu'l-Müstekîm* (el-Mevâzînu'l-Hamseti li'l-Ma'rifeti fi'l-Kur'ân), Tahkîk: Mahmud Beycu, Matbaatu'l-İlmiyye, Dimeşk, 1413/1993, s. 36.

³⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, 1/205.

³¹ Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr*, 1/205; *İhkâm*, 4/365, 366.

umûmî olması mantıksızdır. Çünkü canlılar içinde insandan başkaları da bulunmaktadır. Ancak “Eğer bu şey insan ise, canlıdır” gibi şartın cevaptan daha husûsî olması gerekir.

Bitişik şartlı kıyâstan sonuca ulaşmanın 4 koşulu vardır. Ancak sonucun geçerliliği, şart ve cevap arasındaki eşitlik ve umûm-husus durumuna göre farklıdır. **Şart ve cevap birbirine eşit olursa**, şart ve cevap birbirini her durumda gerekli kılar.³² Âmidî, illetin bir tane olduğu duruma kasten düşmanlık besleyerek bir cana kıymaktan dolayı kısâsın vucubiyetini örnek vermektedir. Bu kısâsın bundan başka illeti bulunmamaktadır. Bu illet ortadan kalkınca kısas hükmü de ortadan kalkar.³³ **Cevap şarttan daha umûmî olursa**, sadece 2 koşulda sonuç doğru ve geçerli olur. 1. Şartın oluşması, cevabı gerekli kılar. 2. Cevabın nefyi, şartın nefyini gerekli kılar. 3. Cevabın oluşması, şartı gerekli kılmaz. 4. Şartın nefyinden cevabın da nefyi gerekli olmaz.³⁴ Bunu umûm husus kavramlarıyla ifade edecek olursak husus, umûmu gerekli kılar. Fakat umûm hususu gerekli kılmaz. Umûmun nefyinden hususun da nefyi gerekir. Fakat hususun nefyinden umûmun nefyi gerekmez.

Gazzâlî, ayrık şartlı kıyâsa ise *mizanu't-te ‘ânud* adını vermektedir.³⁵ Âmidî’ye göre bu, bir öncekinin zıddıdır. Delilin sonuca münasebeti mükabil³⁶ olursa, buna “ayrık şartlı kıyâs” denir. Kelâmcılar buna “sebr ve taksim” derler. Âmidî’ye göre bu karşıtlık ya hakikî olur ya da hakikî olmaz.

1. Eğer delilin sonuca karşıtlığı hakikî olursa; ikisinin bir arada bulunması imkânsız olduğundan dolayı, birinin varlığını diğerinin yokluğuna istidlâlde bulunabiliriz. Örneğin “*bir sayı ya da çifttir. Bir sayı tek ise çift olamaz, tek değilse kesinlikle çifttir.*”

2. Hakikî olmayan karşıtlığa gelince, bu da iki kısımdır. **Birinci kısım**, ikisinin sadece beraber bulunması muhal olur. Birinin varlığı diğerinin yokluğunu gerektirir. Fakat birinin yokluğu diğerinin varlığını gerektirmez. **İkinci kısım**, ikisinin sadece beraber yokluğu muhal olur. Birinin yokluğu diğerinin varlığını gerektirir. Fakat birinin varlığı diğerinin yokluğunu gerektirmez.³⁷

Âmidî, Usûlü'd-dîne dâir eserinde, yakînî bilgi elde edildiği zannedildiği halde yakînî bilgi elde etmeye yaramayan aklî delillerin 6 tane olduğunu söyleyerek bunları şu şekilde sıralamaktadır:

³² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/205.

³³ Âmidî, *İhkâm*, 3/207.

³⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/205; *İhkâm*, 4/365, 366.

³⁵ Gazzâlî, *Kıstâsu'l-Müstekîm*, s. 36.

³⁶ Zıt, karşıt.

³⁷ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/205, 206.

1. İstikra delîli yani Tümevarım.
2. İn'ikâsu Edille yani delilin iptali ile sonucun iptal olması delîli.
3. Temsîlî Kıyâs delîli yani Analoji.
4. Feraset Kıyâsı delîli.
5. Kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid delîli.
6. Delîl olması, sonucu bilmeye bağlı olan istidlâl.

1. İstikra delîli: İstikra delîli, cüz'iden küllîye, ma'lûlden illete veya eserden müessire varış metodudur. Bu akıl yürütme tarzına özel mânâda istidlâl denildiği gibi bürhâni innî, tümevarım ve enduction adı da verilir. Şu örnekte olduğu gibi.³⁸

1. Öncül	Taş, toprak, su birer cisimdir,	Küçük öncül
2. Öncül	Taş, toprak, su tartılabilir,	Büyük Öncül
Sonuç	O halde bütün cisimler tartılabilir.	

Âmidî'ye göre Usûlü'd-dîn alanında Yüce Allah'ın sıfatlarının ispatında genellikle bu delîl kullanılmıştır. Zira sıfatların ispatına, sıfatlar ile ilgili hükümlerin ispatıyla başlanmıştır. Sonra da şöyle denmiştir: “Şehâdet âleminde her hüküm bir sıfat ile mualleldir. İlim, âlimin âlim olmasının illetidir. Kudret, kadirin kadir olmasının illetidir. Diğer sıfatlar da bu şekildedir. İllet, şehâdet ve gayb âleminde değişmez. O halde Yüce Allah da bir ilimle âlimdir, bir kudret ile kadirdir.” Âmidî'ye göre bu istidlâl gerçekten zayıf bir istidlâl yoludur. Çünkü şehâdet âleminde yapılan istikrâya dayanmaktadır. İstikra ile şehâdet âlemine verilen hükmün, gayb âlemine de aynen hüküm olarak verilmesi, fasit bir istidlâldir.³⁹ İstikra, ilahiyat alanında eksik istikra olmaya mahkum olduğu müddetçe usulü'd-din alanında yakînî olamayacaktır. Âmidî'ye göre istikrâ, tam ve nakıs olmak üzere iki kısma ayrılır. Tüm cüzler araştırılarak yapılane tam istikrâ, tüm cüzler araştırılmadan yapılane ise nakıs istikrâ denir. Mesela, istikrâ sonucu “her hâdis ya cemadat, ya nebatat ya da hayvanattan oluşur” sonucuna ulaştık. Cüzlerin hepsini kapsayan bir sonuca ulaştığımız için, tam istikrânın sonucu, doğru ve yakînîdir.

³⁸ Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla Yayınevi, 1981, s. 79.

³⁹ Âmidî, *Gâyetü'l-Merâm*, s. 46.

Ancak ulaştığımız sonuçta cüzlerden bir kısmı bulunup bir kısmı bulunmasaydı, bu istikrâ eksik bir istikrâ olacaktı. Eksik bir istikrâ ise yanlıştır ve yakînî değildir.⁴⁰

2. İn'ikâsu Edille - Delin iptali ile sonucun iptal olması delili: Kelâmda bu konu “in'ikâsu edille” olarak meşhurdur. Âmidî'ye göre, aklî delilin şartı, in'ikas değil, ittirâttır. Âmidî'ye göre, “delilin iptali ile sonucun iptali” yöntemi, yakînî bilgiye kişiyi ulaştırmaz. Çünkü bir delilin iptal olması, o sonucu ispatlayacak başka delillerin olmadığı veya diğer delillerin de iptal olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla da sonucu ispatlayacak muhtemel diğer delilleri bilmemek, sonucun yokluğunu gerektirmez. Âmidî daha ileri bir söylem geliştirerek, sonucu ispat edecek tüm delilleri nefyetsek bile, sonucu nefyedecek delil bulunmadıkça bu durumun sonucun nefyini gerektirmeyeceğini savunmaktadır. Farzedelim ki Yüce Allah'ın varlığının tek delili, yaratılanların hudusu olsun. Yine farz edelim ki yaratılanların hâdis olmadığını ispatladık. Bu durum, Yüce Allah'ın yokluğunu gerektirmez.⁴¹ Zira Yüce Allah'ın varlığı âleme bağımlı değildir. İspat noktasında da Yüce Allah'ın âleme ihtiyacı yoktur. Yüce Allah'ın varlığı zâtıyla kâimdir. Diğer bir deyişle delil bulunmayınca tevakkuf⁴² edilir. Olumlu veya olumsuz her hangi bir hükme varılmaz. Âlem, Yüce Allah'ın varlığının illeti değil, delilidir. Delil, medlûlune delâlet eder, onu gerekli kılmaz. İlet ise ma'lûlunu gerekli kılar. Âmidî'ye göre her hükmün bir delili bulunması gerekir. Delil bulunmuyorsa olumlu veya olumsuz bir hüküm de bulunmamaktadır.⁴³

3. Temsîlî Kıyâs delili/Analoji: Âmidî'ye göre “temsîlî kıyâs” fıkıhçıların istilahında “kıyâs” olarak tabir edilir.⁴⁴ Ancak temsîlî kıyâsın mantıkta kullanımı ile fıkıhta kullanımı arasında bazı temel farklar bulunmaktadır. Mantıkta “temsîlî kıyâs”, iki şey arasında *şeklî bir benzerlik* bağlantısından yola çıkarak birisi hakkında verilen hükmü diğeri hakkında da vermektir. Fıkıhta ise temsîlî kıyâs, aralarında *illet benzerliği* bulunmasından dolayı aslında bulunan bir hükmün fer'e verilmesi işlemidir. İki şey arasında benzerliği ifade eden vasfın hükümde müessir olup olmaması temsîlî kıyâsın kat'î veya zannî olduğunu belirleyen en önemli sorundur. Usûlu fıkıh, temsîlî kıyâsta illet benzerliğine vurgu yaparak bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Temsîlî kıyâs, aklın cüzden cüze yürüyüşüdür. Gaibin şahide

⁴⁰ Âmidî, *Ebkârul'l-Efkâr*, 1/208; *Gâyetü'l-Merâm*, s. 46, 47; *el-Mübîn fî Şerhi Meani'l-Elfâzi'l-Hükemâ ve'l-Mütekellimin*, Tahkîk: Dr. Hasan Mahmud eş-Şâfî, Mektebetü Vehbe, Kâhire, 1413/1993, 87.

⁴¹ Âmidî, *Ebkârul'l-Efkâr*, 1/209.

⁴² Tevakkuf: Her hangi bir konuda, hüküm vermeyi sağlayacak bir delil buluncaya kadar, bir hükme varmadan durmak demektir.

⁴³ Âmidî, *İhkâm*, 3/207.

⁴⁴ Âmidî, *El-Mübîn*, s. 88.

teşbih edilerek yapılmasından dolayı “Kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid” temsîlî kıyâs içinde değerlendirilebilir. Âmidî temsîlî kıyâs için şöyle bir örnek vermektedir.

Şehâdet âleminde mevcûd olana ve onun cihetine işâret edilir.

Yüce Allah da mevcuttur.

O halde Yüce Allah’a ve O’nun cihetine işâret edilir.⁴⁵

4. Feraset Kıyâsı delîli: Âmidî’ye göre feraset kıyâsına “kıyâsu'd-delâle” de denir. Temsîlî kıyâsın içinde bir bölümdür. Şu farkla ki asıl ve fer’ arasındaki ortak vasıf, illet olmadığı halde, illete delîl teşkil etmektedir. Mesela aslında bulunan hırs ve cesaret gibi iki sıfatın bir mizaca tabi olmasına kıyâsen insanın hırsıyla insanın cesaretine istidlâlde bulunmak feraset kıyâsıdır.⁴⁶

5. Kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid delîli:⁴⁷ Âmidî’nin bu konuda getirdiği temel eleştiri, şahid ve gaibin aynı hakîkate sahip olmamasıdır. Yüce Allah kadîm, âlem ise hâdis olduğu için aynı hakikî gerçekliğe sahip değildir. Aksi halde, Yüce Allah’ın ve âlemin ikisinin de vâcib olması veya ikisinin de mümkün olması veyahut ikisinden her birinin hem vâcib hem de mümkün olması gerekirdi. Bütün bunlar imkânsızdır. Aynı zamanda Âmidî’ye göre bu konuda yapılacak kıyâs da, gayb konusunda gerekli araştırmayı tamamen yapma imkânı bulunmadığı için “eksik istikrâ” olacaktır. Eksik istikrâ zaten yakînî değil, zannî bir delîl teşkil etmektedir.⁴⁸ Dolayısıyla varlık kategorisi tamamen farklı olan iki şey arasında ortak tanım, illet ve şart ile kıyâs yapmanın aynı hükmü vereceğini iddia etmek gerçeği yansıtmamaktadır. gayb âlemi ile ilgili bir meselede kesin bir bilginin veya delîlimizin olmaması, o şeyin olmadığı hakkında kesin bilgiyi gerekli kılmaz.⁴⁹

⁴⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/210.

⁴⁶ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/212.

⁴⁷ Merhum Câbirî’ye göre ulema, “kıyâsu'l-gâib ale's-şâhid” yerine “istidlâlul-gaib ale's-şâhid” kavramını tercih etmiştir. Âmidî ise ilhak kavramını kullanmıştır. “Kıyâs” kavramının burada kullanılmamasının sebebi kelâmî bir kaygıdan kaynaklanmaktadır. O da Yüce Allah’ı mahlûkata benzeterek teşbihe düşme kaygısıdır. Kelâmcıların işi, delilleri araştırmak olduğu için, istidlal kavramını tercih etmişlerdir. Ayrıca “istidlalul gaib ale's-şâhid”te şehadet âlemi asıl, gayb âlemi yani Yüce Allah’ın zatı ve sıfatları ise fer konumuna gelmiş oluyor. Hâlbuki fakihlere göre gayb asıl, mahlûkat ise fer olması gerekir. Bundan dolayı gaibin şahide kıyâsı” yerine “şahide dayanarak gaibi istidlal etmek” formunu biri dini diğeri epistemolojik iki mulahazadan dolayı tercih etmişlerdir. Bkz: Câbirî, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, s. 191.

⁴⁸ Âmidî, *Gâyetü'l-Merâm*, s. 47.

⁴⁹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/213.

6. Delîl olması, sonucu bilmeye bağlı olan istidlâl: Âmidî'ye göre bu istidlâl Yüce Allah'ın kelâmı olan Kur'an'la, Yüce Allah'ın varlığına ve elçisinin doğruluğuna delîl getirmeye benzer. Bu sonu gelmez bir kısır döngüdür. Çünkü ancak Yüce Allah'ın varlığını ve elçisinin doğruluğunu bildikten sonra Yüce Allah'ın kelâmı ile delîl getirilir.⁵⁰ Sırf Kur'an'da zikredildiği için bir ateiste karşı âyet ile istidlâl getirmek Âmidî'nin dediği gibi bir kısır döngü ortaya çıkarır. Ancak Kur'an'ın rehberliğinde ve Kur'an'dan ilham alarak âlemde bulunan nizamdan yola çıkarak Yüce Allah'ın birliğinin ispatlanması böyle bir devri gerektirmez. Bu durumda böyle bir delîl, kitâbî olarak değil, kevnî bir delîl olarak kullanılmış olur.

B. ŞER'Î DELİL

Âmidî, aklî delîli ve kısımlarını inceledikten sonra, me'âd ve ahkâmını işlediği sem'îyyat bahsinde şer'î delîli incelemenin yerinin geldiğini beyan etmiştir.⁵¹ Âmidî'ye göre sem'î deliller, Yüce Allah'ı, kelâmını ve elçisini kabul eden kimseler için delîl teşkil eder. Âmidî, bunları kabul etmeyene sem'î delîl ile ispata kalkışmanın kişiyi "devr"e yani kısır döngüye düşüreceğini savunur.⁵² Ayrıca Âmidî, fiillerin Yüce Allah'a ve kullara nispeti gibi kat'î ve yakînî meselelerde kitabın ve sünnetin zâhiriyle delîl getirmenin yeterli olmadığını ileri sürmektedir.⁵³ Çünkü herkes kendi usûlü çerçevesinden âyet ve hadislere bakıp farklı yorumlar getirerek kendi savunduğu fikri haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla Âmidî, sem'î delîllerin istidlâl alanlarının farklı olduğunu belirtmektedir.

Fukahaya göre sem'î delîl, *kitap, sünnet, ümmetin icmâsı, kıyâs ve istidlâl* olmak üzere 5 kısma ayrılır. Mütakellimlerin örfünde ise sem'î delîl sadece 3 kısma ayrılır: *Kitap, sünnet ve ümmetin icmâsı*.⁵⁴ Âmidî'ye göre kıyâs, fıkıh usûlünde amelî meselelerin çözümünde delîldir.⁵⁵ Fakat Usûl'd-dinde itikâdî meselelerin

⁵⁰ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/214.

⁵¹ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 4/319.

⁵² Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 1/214.

⁵³ Âmidî, *Gâyetü'l-Merâm*, s. 191.

⁵⁴ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 4/319. Kelâm ilmi, kuruluş aşamasında bu delil, Kitap'tan ibaretti. Zira delillerin aslı Kitap'tır. Sünnet özellikle fikhî konularda Kitabı açıklayıcı olarak oluşmuştur. Sünnet, yaşayan Kur'andır. Zira namazın nasıl kılınacağı ve Haccın nasıl ifa edileceği sünnet ile izah edilmiştir. Kelâmî konulara gelince bu konuda Kur'an'da çok net beyanlar bulunmaktadır. Kelâmî konularda zaman geçtikçe insanlar kendi görüşlerini ispatlamak için yeni delil aramaya, hatta uydurmaya başladılar. İhtilaflar ve deliller artınca Kitap da daha farklı yorumlanmaya başladı. Bundan dolayı Kelâm, Akideleşme sürecine girdi. Âmidî'nin, kendi döneminde, delil olmadığı halde delil kabul edilen delilleri ayıklama işine girişmesi, dinin doğru anlaşılması adına attığı önemli bir adımdır.

⁵⁵ Âmidî, *İhkâm*, 4/269 – 272.

çözümünde delîl değildir. Özellikle “*kıyâsu'l- gâib 'ale's-şâhid*” istidlâlini kabul etmemesinin temel sebebi budur.⁵⁶

Âmidî, Ebkâr'da şu soruyu sormuştur: “**Sem’î delîl, yakînî bilgi ifade eder mi, etmez mi?**” Âmidî bu konuda temel iki görüşü ifade ederek, söz konusu iki görüşü şu şekilde değerlendirmiştir.

1. Görüş: Sem’î delîl yakînî bilgi ifade eder. Bu görüş Haşevilere aittir. Haşeviler, bu görüşlerinde o kadar ileri gitmişler ki, kitap ve sünnetin dışında başka bir kaynaktan bilgi elde edilemeyeceğini iddia etmişlerdir.⁵⁷

2. Görüş: Sem’î delîl yakînî bilgi ifade etmez. Âmidî’ye göre bu görüşü savunanlar şu öncüle dayanmaktadırlar.

Birinci Önerme: Sem’î delîl, *zannî durumlara dayanmaktadır*.

İkinci Önerme: *Zannî durumlara dayanan* da zannîdir.

O halde sem’î delîl, zannîdir.⁵⁸

Âmidî, orta yolu tercih eden bir yaklaşım ile bu konuda şöyle bir ilke ortaya koymaktadır: “Kâtılığı ifade eden karineler sem’î delîle bitişmezse sem’î delîl zannî olur; bitişirse kat’î olur. Bu da tüm sem’î delîllerde mümkündür.”⁵⁹ Âmidî ve Fahreddin Râzî’ye göre Kur’ân lafızlarının çoğunun anlamı tevatüren sabittir.⁶⁰

Âmidî’ye göre şer’î delîl, iki kısma ayrılır:

1. Zâtî itibarıyla sahih olan ve kendisiyle amel etmenin caiz olduğu şer’î delîller, Âmidî, öncelikle şer’î delîli, Peygamberden veya başkasından vârit olması açısından iki kısma ayırmaktadır.

a. Peygamberden gelen, şer’î delîller namazda tilavet ediliyorsa buna *Kur’ân* denirken; tilavet edilmiyorsa buna ise *sünnet* denir.

b. Peygamberden başkasından gelen şer’î delîller ise ismet şartı bulunuyorsa buna *icmâ* denir; ismet şartı bulunmuyorsa buna *kıyâs* veya *istidlâl* denir. Kıyâs ve

⁵⁶ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, 1/213.

⁵⁷ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, 4/324, 325. Haşeviye fırkasının kelâm, tasavvuf, Şia ve Ehl-i Hadis arasındaki uzantıları ve görüşleri için bkz: Altıntaş, Ramazan, *Haşviyye’nin Doğuşu Ve Kelâmî Görüşleri*, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999, cilt 3, sayı 1.

⁵⁸ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, 4/324.

⁵⁹ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, 4/326.

⁶⁰ Âmidî, *İhkâm*, 1/71; Suyûtî, Cemaleddin Abdurrahman b. Ebubekir, *El-Muzhir fi Ulumi’-Luğa ve Envâ’ihe*, Tahkik: Fuat Ali Mansur, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrût, 1998, 1/47.

istidlâl arasındaki fark, illetin bulunup bulunmamasıdır. Bilinen bir önerme başka bir bilinen önermeye bina edilirken, önermeler arasında ortak bir illete dayanılarak bir hükme ulaşıldıysa, buna *kıyâs* denir, ortak bir illete dayanılmadan bir hükme ulaşıldıysa buna *istidlâl* denir.⁶¹

Âmidî'ye göre bunların her biri şer'î hükmün ortaya çıkması için birer delildir. Ancak bu deliller arasında asıl olan Kitaptır. Çünkü Kitap, hükümleri ortaya koyan Yüce Allah'ın sözüdür. Sünnet ise Yüce Allah'ın sözünü ve hükmünü haber verendir. Kur'ân ve sünnet beraber nassı oluşturur. İcmâ ise Kitap ve sünnet nassına dayanmaktadır. Kıyâs ve istidlâlin sonucu, nassın ve icmânın aklî verilerine dayanmaktadır. Dolayısıyla nass ve icmâ asıldır. Kıyâs ve istidlâl ise bunların fer'idir, nassa ve icmâyâ tabidir.⁶²

Kur'ân, sünnet ve icma bize haber kanalıyla intikal etmektedir. Âmidî, haber konusunu ele alırken, haberî üç kısımda ele almaktadır: 1. Doğruluğu bilinen haberler, 2. Yanlışlığı bilinen haberler, 3. Doğruluğu ve yanlışlığı bilinmeyen haberler.⁶³ İlk iki madde haberin subutunun kat'î olup olmadığını anlama açısından önemlidir. Üçüncü madde haberin subutunun zannî olduğunu anlama açısından önemlidir. Bu maddeleri Âmidî, şöyle açıklamaktadır:

1. Doğruluğu bilinen haberler: İlk olarak haberin mütevâtir olması durumunda subutu kat'î olur. İkinci olarak haberin doğru olduğuna delâlet eden bir delîlin bulunması durumunda kat'î olur. Mesela, Yüce Allah'ın haberî, Yüce Allah hakkındaki elçisinin haberî, icmâ ehlinin haberî, Yüce Allah'ın, elçisinin veya icmâ ehlinin bir kimse hakkında "o kimse doğrudur" demesi durumu, haberi doğru bir kimsenin haberi veya aklî bir delîle uygun olanın haberi bu kısma girer.⁶⁴

2. Yanlışlığı bilinen haberler: Bir haber, aklın zarûrî bilgilerine, akıl yürütmeye, duyulara, mütevâtir haberlere, kat'î nasslara, kat'î icmâyâ muhalif olursa yanlış olduğu kesin olarak bilinir.⁶⁵

3. Doğruluğu ve yanlışlığı bilinmeyen haberler: Bu kısım subutu zannî olan haberleri ifade eder. Bunların bir kısmı şer'î hükümlerde ve adetlerde çokça bulunan adalet ve doğruluğu ile meşhur olan kimselerden vârit olup doğruluğu zannedilen haberlerdir. Bir kısmı ise yalancılıkla meşhur olanların haberî gibi yalan olduğu zannedilen haberlerdir. Bir kısmı ise doğruluk veya yalancılıkla meşhur olmayan

⁶¹ Âmidî, *İhkâm*, 1/135, 136; *Munteha's-sûl*, s. 45.

⁶² Âmidî, *İhkâm*, 1/136.

⁶³ Âmidî, *İhkâm*, 2/255.

⁶⁴ Âmidî, *İhkâm*, 2/255, 256.

⁶⁵ Âmidî, *İhkâm*, 2/256.

ve durumu bilinmeyen kimselerden vârit olan haberler gibi doğruluğu veya yanlışlığı bilinmeyen haberlerdir.⁶⁶

Kıyas ve istidlal müstakil bir delil değildir. Mevcut delillerden hükümleri ortaya çıkarıma yöntemidir. Âmidî'ye göre istidlâl çeşitlerinden biri “*Sebep varsa, hüküm de sabit olur. Mani bulunur ve şart yok olursa, hüküm de ortadan kalkar*” şeklindeki “telâzum” kuralıdır. Diğer adla bitişik şartlı kıyâs kuralıdır.⁶⁷ Bu istidlâlî bir delildir. Çünkü Âmidî'ye göre delilin sabit olmasıyla, sonucun da kesin veya açık olarak gerekli olması gerekir. Sonucun gerekliliği gizli olmamalıdır. Sonucun varlığı delile bağlı olsa bile, delilin varlığı sonucun varlığına bağlı değildir.⁶⁸ İkincisi, Âmidî'ye göre istidlâl çeşitlerinden biri de *istishâbtur*.⁶⁹ İstishab “bekau me kene ele me kene” şeklinde ifade edilen, değişikliğe dâir kesin bir delil bulunmadıkça bir şeyi aslı üzere kabul etmektir. Mesela, bir kimse abdest alıp almadığında şüphe ederse bu halde namaz kılması caiz değildir. Ancak abdestinin bozulup bozulmadığından şüphe ederse bu halde namaz kılması caizdir.⁷⁰ Bu delil ile bağlantılı “yakın zan ile bozulmaz” şeklinde bir ilke de bulunmaktadır. Üçüncüsü, istidlâl çeşitlerinden biri de aklî delil meselesinde bahsettiğimiz *mantık kurallarıdır*. Âmidî, mantık kurallarını aklî örnekler ile Ebkar'da; fikhî örnekler ile İhkâm'da kısaca ele almıştır.⁷¹

2. Sahih delil zannedildiği halde sahih olmayan şer'î deliller: Âmidî, Usûl'l-fıkha dâir eserinde sahih delil zannedildiği halde sahih delil olmayan delillerin ise 4 tane olduğunu söylemektedir. Âmidî, şer'î deliller içinde şeru men kablene, sahabe kavli, istihsân ve mesâlih-i mürselenin sahih delillerden olmadığını

⁶⁶ Âmidî, *İhkâm*, 2/256.

⁶⁷ Şart ve cevaptan oluşan bu mantıki kıyâs türünü daha önce işlemiştik. Bunu şu şekilde açabiliriz. “Sebep her var olduğunda, hüküm de var olur. Sebep var. O halde hüküm de vardır.” mani ve şart ile ilgili aynı söz dizimi geçerlidir.

⁶⁸ Âmidî, *İhkâm*, 4/361; *Munteha's-sûl*, s. 237.

⁶⁹ İstishâb sözlükte sohbeti ve birlikte oluşu istemek demektir. Terim olarak ise istishâb “bir mesele hakkında daha önce verilen bir hüküm gereği, sonraki dönemde de değişikliğe uğradığına dair delil sabit oluncaya kadar aynı şekilde hüküm vermektir.” İbn Kayyım'a göre ise istishâb, daha önce sabit olan şeyi kabul etmeye devam etmek yahutta nefyedilmiş olan bir şeyin nefyedilmiş halini sürdürmektir.” Et-Türkî, Abdullah b. Abdulmuhsin, *Fakihler Arası Görüş Ayrılıklarının Sebepleri*, Çeviren: Beşir Eryarsoy, Ümmü'l-Kurâ, İstanbul, 2006, s. 201.

⁷⁰ Âmidî, *İhkâm*, 4/367; *Munteha's-sûl*, s. 238.

⁷¹ Âmidî, *Ebkârul-Efkâr*, 1/190 - 208; *İhkâm*, 4/362-367.

savunmuştur.⁷² Âmidî'ye göre Peygamber Efendimiz, önceki şeriâtlerle ibadet etmemiştir ve mükellef tutulmamıştır.⁷³ Sahabe de hata edebileceği için sahabe kavli de mutlak anlamda hüccet değildir.⁷⁴ *Sahabenin masumluluğuna dâir delil bulunmayışı, aralarında ihtilâf vuku bulması ve kendilerine muhâlefet edilebileceğini açıkça belirtmiş olmaları, sahabe sözünün hüccet olmadığına dâir üç kesin delildir.*⁷⁵ Âmidî, şer'î bir delile dayanması halinde, istihsana tutunmanın caiz olduğu konusunda bir tartışmanın olmadığını ifade etmektedir. Sadece, buna istihsân denilip denilmeyeceği konusu tartışmalıdır. Mesâlih-i mürsele ile istidlâl etmeye "istislah" da denir. Bu konu, maslahat, illet, husûn ve kubûh konuları ile ilgilidir. İslâm düşüncesinin gelişim süreci içinde ortaya çıkan aslâh, husûn ve kubûh, Yüce Allah'ın fiillerinin ve hükümlerinin sebeplere ve illetlere dayalı olup olmadığı tartışmaları istislah kavramının şekillenmesinde büyük paya sahiptir.⁷⁶ Mesâlih-i mürsele, maslahatı mürsele olarak da bilinir. Mesâlih-i mürsele kavramının anahtar kelimesi maslahattır. Maslahat, faydası kullara râci olan dünyevî ve uhrevî maslahatlardan oluşur. Maslahatlar bazen nasslarda açık şekilde belirtilmişken, bazen de müçtehidin içtihadıyla tümevarım yöntemini kullanarak ulaştığı sonuçlardan oluşmaktadır.

Âmidî'ye göre hükmün teşriinden maksât, bir maslahatı celbetmek veya bir mefsedetı defetmek ve yahut her ikisini de bir arada bulundurmaktır. Bu maslahat ve mefsedetler kullara nispetledir. Yoksa Yüce Allah'a nispetle değildir. Çünkü Yüce Allah, bu maslahatlar ile faydalanmaktan ve bu mefsedetlerden zarar görmekten münezzehtir. Akıllı bir kişiye bu maslahatlar arzedilse, var olmalarını yok olmalarına tercih eder. Hükmün teşriindeki bu maksat ya dünyada ya da ahirette gerçekleşir.⁷⁷ Âmidî'ye göre de dinin zarûrî, ihtiyaci, tekмили ve tahsini olmak üzere 4 kısım maksadı vardır. Dinin ilk Peygamberden son Peygambere kadar değişmeyen en temel maksadı zarûrîyatlardır. Bunlar dinin, canın, aklın, neslin ve malın korunması şeklinde olmak üzere 5 kısımda toplanmaktadır. İhtiyaci maksâtlar ise şeriâtlerde değişkenlik arzemiştir.⁷⁸

Âmidî'ye göre maslahat, dinin geçerli sayıp saymamasına nispetle 3 kısımdan oluşur: 1. Geçerli yani muteber maslahat, 2. Geçersiz kılınmış yani ilgâ edilmiş

⁷² Âmidî, *İhkâm*'da "sahih delil zannedildiği halde böyle olmayanlar" diyerek bunları şu şekilde sıralamaktadır: şeru men kablene, sahabenin mezhebi, istihsan ve mesalihi mürsele. Âmidî, *İhkâm*, 4/376 – 395.

⁷³ Âmidî, *İhkâm*, 4/378.

⁷⁴ Âmidî, *İhkâm*, 4/385; Âmidî, *Munteha's-sûl fî ilmil-usul*, s. 242.

⁷⁵ Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/168.

⁷⁶ Düzgün, Şaban Ali, *Varlık ve Bilgi*, Beyaz Kule Yayın, Ankara, 2008, s. 235.

⁷⁷ Âmidî, *İhkâm*, 3/237, 238.

⁷⁸ Âmidî, *İhkâm*, 3/240, 241.

maslahat, 3. Geçerli olup olmadığını dinin açıklamadığı maslahat.⁷⁹ Üçüncü kısım maslahat, mesâlih-i mürseleyi oluşturmaktadır ve ictihada bırakılmış münasebet ile tanımlanmaktadır.

Âmidî, bu konuda Usûl'd-dîni de ilgilendiren bir örnek vermektedir. “Eğer kâfirler Müslümanlardan bir grubu savaşta zırh gibi kullanırsa ne yapacağız? Onlardan el çektiğimizde, kâfirler İslâm ülkesini yenerek, Müslümanların köklerini kazıyacaklar. Bunun aksine zırh gibi kullandıkları Müslümanlara rağmen kâfirlerle savaştığımızda, mefsedet kesin olarak tüm Müslümanlardan defedilmiş olacak. Fakat bu durumda günahsız Müslümanlar da kâfirlerle beraber öleceklerdir. Bu öldürme bu durumda uygun olsa da ve maslahat da, zarûrî, küllî ve kat’î olsa da, Şâri tarafından bunun geçerli veya geçersiz olduğuna dâir bir şey ortaya çıkmamıştır.”⁸⁰

İşte mesâlih-i mürsele bu tür durumlar hakkındadır. Âmidî’ye göre bu durumlarda maslahatın geçerli olması ve geçersiz kılınması birbirine eşittir. Birini diğerine tercîh etmek mümkün değildir. Bir şahid olmadan böyle bir maslahatın geçerli olduğuna dayanarak mesâlih-i mürsele ile ihticac etmek imkânsızdır.⁸¹

İstislah, maslahat ve istihsân büyük oranda birbirleri ile kesişirler. Hatta Hanefiler istislahı istihsân içinde zikrederek, istislahı ayrı bir delillendirme yöntemi olarak kullanmazlar. Bu terimlerin uygulanmasında temel belirleyenler, dinin genel amaçları, kamu yararı ve hakkaniyet düşüncesidir. Dolayısıyla bu terimler ışığında yeni bir çıkarımda bulunma, *lafız eksenli* değil, *anlam eksenli* bir çözümleme arzusundan kaynaklanmaktadır.⁸²

C. AKLÎ VE SEM’Î DELİLLERİN BİLEŞİMİNDEN OLUŞAN DELİL

Öncüllerin biri aklî, diğeri ise sem’î delilden oluşan sonuçlar bu kısma girer. “Nebiz haramdır” sonucunun öncülleri hem aklî hem de sem’î delilden oluşmuştur.⁸³

1. Öncül:	Nebiz, sarhoş edicidir.	Küçük Öncül	(aklî öncül)
2. Öncül:	Her sarhoş edici , haramdır.	Büyük Öncül	(sem’î öncül)
Sonuç:	O halde nebiz, haramdır.		

⁷⁹ Âmidî, *İhkâm*, 4/394; Âmidî, *Munteha's-sûl fî ilmil-usul*, s. 245.

⁸⁰ Âmidî, *İhkâm*, 4/394.

⁸¹ Âmidî, *İhkâm*, 4/395.

⁸² Düzgün, Şaban Ali, *Varlık ve Bilgi*, s. 235, 236.

⁸³ Âmidî, *İhkâm*, 1/10, 11.

Nebizin hükmünün tespitinde illet merkezli bir kıyâs yapılmıştır. Bu illetin tespitinde ise tard ve aks kullanılmıştır. Âmidî'ye göre tard ve aks illetin tespitinde kâtılık de zannîlik de ifade etmez.⁸⁴ Dolayısıyla bu önerme şekil ağısından geçerli gözükse bile temelde kat'î bir delil sunmamaktadır. Ayrıca, hem aklî hem de sem'î delil ile bilinen Usûlü'd-dînin meseleleri de bu kısma girer. Örneğın, fiillerin yaratılması, rü'yetullah ve Yüce Allah'ın birliğı gibi meseleler hem akıl ile hem de nakil ile ispat edilebilir.⁸⁵

⁸⁴ Âmidî, *İhkâm*, 3/260.

⁸⁵ Âmidî, *Ebkâru'l-Efkâr*, 3/237.